

Поля ЙОРДАНОВА

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

**РАЗВИТИЕТО НА АГРАРНИЯ СЕКТОР НА
РЕПУБЛИКА КИПЪР ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА НОВИТЕ
ИКОНОМИЧЕСКИ РЕАЛНОСТИ**

Polya YORDANOVA

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

**DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF
THE REPUBLIC OF CYPRUS IN THE LIGHT OF THE NEW
ECONOMIC REALITIES**

The agricultural sector, despite the declining share in GDP and the number of employees, continues to be a fundamental sector in the Cypriot economy, both in terms of production of basic food products for local consumption and export, as well as industry which provides employment for the rural population. Its share which decreased in the last years of the 20th century fluctuated in the range of 10-12%, the main item is raw material base, securing two thirds of the imports and employing about 1/5 of the workers. It should be noted that a characteristic of the land is fragmentation and dispersion of shares. On the territory of the Republic of Cyprus is the most well-developed wine production, and Cypriot wines are renowned throughout the world, characterized by an unusual freshness and flavor. The most important elements of the policy for agriculture are emerging to improve productivity and competitiveness, quality, structure and do institutional modernization of the industry.

Keywords: agricultural sector, employees, production, fragmentation, wines, competitiveness, institutional modernization, industry.

Аграрният сектор, въпреки намаляващия му дял в брутният вътрешен продукт и брой на заетите лица, продължава да е фундаментален отрасъл в кипърската икономика, както по отношение на производството на основни хранителни продукти за местна консумация и износ, така и като отрасъл, осигуряващ заетост при селското население. През периода от 1960 до 1974 г. аграрният сектор претърпява бързо развитие, което в последствие е силно повлияно от турската инвазия и окупирането на част от територията на Кипър. Тази част от острова, която попада в турската територия, представлява 46% от посевните площи, произвежда 79% от цитрусовите плодове, 68% от зърнените култури, 100% от тютюневите добиви и 47% от продукцията на животновъдството. Неговият дял се понижава и в последните години на XX век се колебае в границите от 10% до 12%, като главното перо е на суровинната база,

обезпечаваша $\frac{2}{3}$ от вноса и в него са заети около $\frac{1}{5}$ от работещите. В икономическата политика на кипърското правителство за развитието на селското стопанство се отделя голямо внимание, капиталовложенията в отрасъла са повече от $\frac{1}{3}$ от всички разходи по плана за икономическо развитие. Природните условия на острова не благоприятстват развитието на всички земеделски култури – сухият климат, почвената ерозия и релефът действат особено отрицателно на производството на зърнените и някои други култури; характеризира се със значителна неустойчивост, а ръстът му непрекъснато намалява. Кипър периодично внася зърно, млечно-месни продукти и други продоволствени стоки. Степента на стопанското използване на земята е много висока. Събитията от 1974 г. нанасят сериозен удар на селското стопанство – на окупираните територии се оказват 50% от всички обработваеми площи, в т. ч. и цялата долина Месаория – основният зърнопроизводителен район; полуостров Карпас, където се отглежда тютюн; районът на Кирения, един от главните центрове за производство на цитрусови плодове и овощни насаждения. В годините на независимост в селското стопанство на Кипър продължава развитието и специализацията, но вече не толкова с експортни стоки, а със стоки, ориентирани към вътрешния пазар. Зърнопроизводството, скотовъдството и птицевъдството са водещи. Разширява се употребата на съвременна техника, минерални торове, подобрени сортове и породи.

Следва да се отбележи, че характерна черта на земеползването е раздробеност и разпръснатост на дяловете. На планинския масив Тродос преобладават малки участъци около 0,1 хектара земя; в долината Месаория – около 1,3 хектара на участък. Участъците с постоянно напояване (там, където има водоеми и воднонапоителни съоръжения) са раздробени на не повече от 0,04 хектара, принадлежащи на различни земевладелци. Като правило средният размер на дяловете на ненапояваните земи е по-голям от този на напояваните. Друга характерна черта е отдалечеността на стопанисваната земя от домовете на земеделците. Около $\frac{1}{4}$ от обработваемата земя се намира извън пределите на селата. В последните десетилетия на XX в. се наблюдава процес на съкращаване на общото число на стопанствата. Радикални аграрни преобразования не се извършват.

Повечето от проблемите, които засягат равнището на доходите на земеделските производители, са структурни, неразрешени в селското стопанство в продължение на много години, като: малкият размер на земеделските парцели, ниските селскостопанска доходи и голямата зависимост от почивните дейности на стопанството, както и големите различия между доходите в отделни земеделски сектори. Неотдавнашно проучване на Евростат показва, че селскостопанският доход на земеделските стопанства е намалял с около 25% през 2014 г. в сравнение с 2004 г. Очевидно е, че най-тежко засегнати от всичко са производителите в сухите планински райони, тъй като те са с ограничени или просто липсващи възможности за заетост в земеделието.

През 1970 г. (закон №24/69) започва да се осъществява десетилетна програма за окрупняване на земеделските участъци. Първоначално са избрани 6 села с обща земна площ 1337,8 кв. м. През 1979 г. се включват още 14 села, а през 1980 г. – още 8 села. Резултатите след реализиране на програмата показват следното:

1. Съкращаване с 38% числеността на земевладелците;
2. Средният размер на земевладенията нараства на 54%, а средната величина на обработваемите участъци на 126%.
3. Съкращаване на 63% на абсолютното число на участъците.

Програмата е съпроводена и със строеж на земеукрепителни съоръжения, местни пътища (общата им дължина нараства 1,5 пъти), строеж на иригационни съоръжения. За характера на земевладенията на острова няма пълни и достоверни сведения. По данни за периода 1950 – 1970 г. голяма част от стопанствата са притежание на църквата, държавата, мюсюлмански религиозни учреждения и др. Държавата владее слабо продуктивни или неусвоени земи, а много земя попада и във военните бази. Владенията на православната църква и манастирските земи достигат 10% от цялата обработваема земя, като голям процент от нея е собственост на архиепископа на Никозия. Например земеделските земи само на три манастира – Киккос, Анатолико и Куклии, достигат 600 хектара. Към мюсюлманските религиозни институции са 3,1 хил. хектара. Изградени са 16 неголеми водосборни машинни съоръжения. По-късно до 2000 г. са изградени още 33 нови водохранилища. За защита и опазване на подземните води са изградени съоръжения в Кити, Пафос, Морфу, Марина, Фамагуста, Продромос, Овгос, а за защита от наводнения – във Фамагуста. Новите иригационни проекти и техният строеж са финансирани от външни организации – ООН, ФАО, МБРР, ЕС и др. Като по-мащабни от тях се откриват :

1. Комплексен проект за селско развитие на Пицилия, обхващащ 49 села с население от 21 хиляди души, на площ от 450 хиляди хектара. Инвестициите по този проект са на стойност 8750 хиляди кипърски лири, които са предназначени за разширяване и подобряване на земеползването и водоснабдяването, включващо още строеж на начално училище и център за обучение на фермери.

2. Проект Василикос–Пендаскинос – за напоителни системи на 10 хиляди хектара.

3. Пафоски иригационен проект, за съоръжения за които са изразходвани 25 милиона кипърски лири, на основата на използването на наличните водни ресурси за напояване на 35 хиляди хектара земя, а така също съоръжения за хидроелектростанция с мощност 2 млн. киловата. Изгода от проекта имат 3500 домакинства, осигурява се работа за 1300 безимотни селяни. Крупен проект има и за разширяване на напоителните системи на юг – на територията на Лимасол и Ларнака.

Едновременно с това се предвижда проект за по-добро снабдяване с питейна вода на градовете, чрез използване водните ресурси на планинския

масив Тродос. Реализацията му завършва през 2010 г., включително строежът на тунели, тръбопроводи и язовири по протежение на 100 км. Неговата стойност е 130 млн. кип. лири. В северните части започва строеж на иригационна система в района Морфу с помощ от Турция. Основните култури, които се засяват, са пшеница, ечемик, овес, боб, дини и пъпеша, картофи, лозя, тютюн, бадеми, гранат, маслини и орехи, гръцки орех, ечемик и цитрусови насаждения – фиг. 1.

Фиг. 1 Използваемата земя в Кипър и икономическата селскостопанска активност

На територията на Република Кипър най-добре развито е винопроизводството, а кипърските вина са известни по целия свят, отличават се с необичайна свежест и аромат. Основните експортни селскостопански продукти в днешно време са картофите, свежите плодове, консервираните плодове, плодови сокове, цитрусови плодове, гроздето, млечните изделия, вина и спиртни напитки. В планинските райони е развито животновъдство: овце, кози, свине, едър рогат добитък и домашни птици. Напоследък се създават пчеливни ферми за отглеждане на щрауси. Добре се развива рибовъдството в крайбрежните води, а също така се строят много рибни развъдници на морски риби в естествени условия. Количественият недостатък на риба в морските води на Кипър отчасти се компенсира чрез разнообразието на обитаващите там видове – счита се, че те са около двеста и петдесет вида: от едрите моруни до малките барабулки. Най-популярният вид риба, получен по програмите за селектиране на морски видове при естествени условия, е ципурата. След 1960 г. по цялата територия

на Кипър започва строеж на напоителни съоръжения и изкуствени водохранилища и язовири. Това дава добри резултати: от 26 рибни вида успешно са се възпроизвели около двадесет вида риба. Проект за водопровод, който ще свързва Турция и северната част на Кипър, се очаква да реши трайните проблеми с водоснабдяването на острова. През април 2013 г. властите в Турция и Северен Кипър дават началото на проект за транспортирането на вода на 170 км от Мерсин до Кирения в Северен Кипър по водопровод, минаващ на дълбочина от 250 м под Средиземно море. При завършването му се очаква той да пренесе по 75 милиона кубични метра вода годишно. Турското правителство финансира проекта, който се изчислява на около 527 хил. евро (1,12 млрд. турски лири). Кипър след това ще трябва да плаща по 0,40 евро (около 90 куруша) за кубичен метър вода, транспортиран до острова. Земеделието на Кипър може да се раздели на два основни подсектора (вж. Фиг. 2), а именно растениевъдство и животновъдство, като относителните им дялове в брутната добавена стойност на аграрният сектор са съответно 64,9% и 23,3%. Относителните дялове на останалите подсектори са както следва: производство на продукция (непазарна) за собствено потребление 3,3%, риболов – 5,4%, горско стопанство – 0,8%, други – 2,3%.

Разнообразните селскостопански култури, които се отглеждат в Кипър, могат да се разделят на две групи. Към първата се отнасят зърнените, бобовите, маслинените и овощните насаждения, а към втората – цитруси, грозде, кореноплодни, плодове, дини, пъпеши, значителна част от които са за износ. През последните години се наблюдава трайна тенденция към намаляване на производството на пшеница: през 1965 г. добивите са 90 хиляди тона, понижават се през 1995 г. на 6,3 хиляди тона. Производството на ечемик също е с трайна тенденция към намаляване, през 1965 г. – 135,2 хиляди тона, през 1995 г. са 51 хиляди тона. Добивът от маслиновите насаждения намалява от 23,3 хил. тона през 1965 г. на 12 хил. т през 1995 г. Увеличават се добивите от лимони от 12 хил. т през 1965 г. на 28 хил. т през 1995 г., на грейпфрутите от 27 хил. т на 53 хил. т.

Фиг. 2 Разпределение на аграрния сектор по отрасли

Изработено от автора по данни на Статистическа служба на Кипър, 2000 г.

Силно е намалението на добивите от плодовете на рожковото дърво (характерно за острова) от 42 хил. т на 13,3 хил. т за цитирания период, както и на бадемите от 3,2 хил. т на 2,2 хил. т. Особено много нарастват посевните площи с картофи, както и добивите им от 136,8 хил. т през 1965 г. на 180 хил. т през 1995 г. Кипърските картофи се купуват в много европейски страни – Великобритания, Белгия, Швеция, Германия. Те дават 20,6% от целия експорт от селскостопански стоки и са устойчив източник на валутни приходи. Съкращават се посевните площи с тютюн, а нарастват площите с домати (около 25 хил. т годишен износ), цветно зеле, краставици (11 хил. т), лук, дини и пъпеши. В неголеми количества се произвеждат и технически култури: памук, захарна тръстика, лен, тютюн, сусам. Памукът се използва главно в домашни условия, а една част се преработва в малка памукотекстилна фабрика в Никозия. Там има и неголяма маслобойна за получаване на памуково масло, което се изнася. Кипърският тютюн се счита за нискокачествен и през последните години отглеждането му не се стимулира. Значително е нарастването на площите на цитрусовите плантации, като 80% от портокалите и 100% от лимоните и мандарините се изнасят в свеж вид в страните от ЕС и от Близкия Изток.

Почти половината от селското стопанство се специализира в отглеждането на различни сортове грозде. Добивите нарастват непрекъснато (от 25 хил. т през 1965 г. на над 200 хил. т през 2000 г.). Основните масиви са в югозападните части, на Лимасолското плато и югоизточните части към Тродос. Специална правителствена организация закупува произведеното грозде, а така също и конячен спирт и вина от селските производители, поддържа високо ниво на изкупните цени, субсидира винопроизводителите. Почти половината от гроздето се преработва от фабриките в Никозия, Лимасол, Фамагуста, предимно за вина и сокове. Останалото количество е за производство на спирт и вина от самите производители. В Кипър се произвеждат широк асортимент от вина, ликьори, други напитки. Особено известно е кипърското десертно вино „Кумандариа“, което се изнася в Италия, Великобритания, Германия, Дания и др. страни. Само през 2013 г. са изнесени около 325 хил. т вино. В защитените от вятъра крайбрежни райони (край Кирения и Пафос) се отглеждат бананови дървета. Изнасят се около 5 хил. т банани за страните от ЕС. Повсеместно са разпространени маслиновите насаждения (около 2,3 млн. дървета). Те се отличават с високо маслено съдържание – средно 21% , в много райони има малки маслобойни. Годишно се изнасят около 6 хил. т зехтин, като 90% от вътрешното потребление на зехтин е задоволено.

Животновъдството в колониалния период е един от най-изостаналите подотрасли на селското стопанство. Преобладават екстензивните методи на нарастване. Голямо разпространение имат създадените комплекси от свинеферми, млечни ферми, птицеферми, създадени основно през последните десетилетия на XX век. Естествените мери и пасища са все по-малко и имат сезонен характер. Въпреки увеличеното производство на месо и млечни продукти,

Кипър ежегодно внася допълнително количество от тях. Външното финансиране е обезпечено от Международния валутен фонд, който предоставя заем от 4,9 млн. долара. Много бързо през последните години се развива птицевъдството (яйца – 208 млн. броя за 2013 г. и бройлерни птици – 35, 2 хил. т месо за 2013 г.). Подотрасълът рибовъдство все още не е в развито състояние. Главната причина е отсъствието на риболовен флот. Риболовът се извършва с доста изостанали техники. Ръстът на продукцията непрекъснато намалява. През последните 10 години се развива във връзка с постоянно нарастващия международен туризъм, но уловът намалява, като през 2013 г. са уловени 1556 т риба, което е по-малко от улова през 2000 г. (2204 тона). Рибата в Кипър се счита за разкош, а прясната риба е средно с 20% по-скъпа от месото. Пчеларството е един от печелившите подотрасли. Значително се разширява производството и търсенето на мед и пчелни продукти – пчелно млечице, пчелен восък, пчелен прах и др. Продуктите са изключително търсени и ценени на европейските пазари. Производството нараства от 25 тона през 1957 г. на 540 тона през 2010 г.

Развитието на горското стопанство се извършва в забавени темпове. Горите заемат едва 178 хил. ха, което е 18% от територията на острова. Горските масиви от хвойнови дървета (ели, кедр, борови гори) са запазени основно в западните части на планината Тродос, а също така на едно-две места в равнините, където има и неголеми масиви от евкалипт, дъб, акация. Повече от 90% от горските територии са държавна собственост, като държавата осъществява адекватни мерки по тяхното съхранение и възстановяване, активно се провеждат залесителни акции. С тези проблеми се занимава Горският институт на Кипър.

Кооперативното движение е въведено в Кипър в началото на ХХ век и се счита за едно от най-силните и добре организирани кооперативни движения в световен мащаб. Първият кредитен кооператив е организиран през 1909 г. в село Лефконики. В съответствие с участието на Кипър в цюрихско-лондонските споразумения, кооперациите биват изкуствено разделени на гръцки и турски и предадени във владение съответно на гръцки и турски администрации за контрол и отчет на своите общини. През 1964 г. има 939 кооперативи, които обхващат 200 хиляди членове. В резултат на инвазията 225 кооперативни институции са разселени или инактивирани и изгубват своята собственост. От тях само 19 са отново в областите под контрола на правителството. До 1985 г. нарастват видът на кооперациите, както и тяхната численост, а след този период започва обратният процес. Общите депозити и кредити към 31.12.2003 г. са около 40 млрд. СYP лири. Основен тип кооперативни общества са събирателните банки и кредитните кооперативи. Те основно обслужват селското население: предоставят кредити, семена, торове, препарати за борба с вредителите и плевелите и др. Кредити се предоставят при доказване на имуществено обезпечение, като най-широк достъп имат едрите и средните селски собственици. Повече от 95% от всички кредити, предоставяни от кооперативните общества

и банките, са краткосрочни, до 12 месеца и средносрочни до 5 години. В Кипър широко разпространение имат търговската и потребителската кооперация. Търговската селскостопанска стокова продукция, която основно е предназначена за износ (като плод на рожковото дърво, картофи, моркови, цитруси, грозде, вино) се произвежда в кооперативните обединения, имащи под свое разпореждане предприятия за първична преработка на селскостопанска продукция. Така например Обединението по търговия с плодовете на рожково дърво, в състава на което влизат 5 съюза, обединяващи 200 първични кооперативни организации, изкупува и търгува с повече от 50% от продукцията на тази ценна култура. Основната отговорност е за ефективно функциониране на кооперациите, както и развитие, подобряване, разширяване и модернизиране на техните услуги, предлагани във всички сектори на дейността им: кредити и спестявания, потребителски сектор, търговия на селскостопански продукти, производствен сектор, застрахователен сектор и други услуги. Например, около половината от произведеното в страната грозде се изкупува от Съюза по търговия с винени напитки, в който са 62 кооператива (6 хиляди души). Дейността на този съюз е много активна и под негово разпореждане са най-крупните предприятия на острова за производство на гроздови и плодови вина, ликьори, сокове. Много често потребителските кооперации са под „шапката“ на чужди търговски компании. Важно развитие за кооперативния кредитен сектор е влизането на Кипър в Европейския съюз и необходимата хармонизация с правото на ЕС. Това е направено посредством подробен план за действие, който включва приемането на правото на ЕС от кооперации чрез реорганизация и реструктуриране, включително сливане на основата на своите оперативни дейности или географска област и модернизирането на кооперативните дружества, особено за такива с малки размери, за да получат необходимата рентабилност. В началото на 2001 г. кооперативното движение заявява своята окончателна позиция за хармонизация с правото на ЕС, за кредитните институции в преходен период от пет години, която приключва на 31.12.2007 (за пълно съответствие с разпоредбите на позицията по директива на ЕО 2000/12/ЕС).

При спазване на европейското законодателство са очертани и основните държавни приоритети на съвременния етап:

1. Постигане на съответствие с препоръките на Европейския съюз в областта на селското стопанство;
2. Повишаване на инвестиционната активност в отрасъла;
3. Усвояване на възможностите, създадени от процесите на приобщаване към европейските структури и Генералното съглашение за тарифи и търговия (ГАТТ).

При въвеждане на новите програми от ЕС за развитие на европейското селско стопанство е подписано Споразумение за партньорство между Кипър и ЕС за периода 2014-2020 г. Неговите тематични цели се изразяват в изпълнение на следните задачи:

1. Научно изследване, технологично развитие и иновации;
2. Информационни и комуникационни технологии (ИКТ);
3. Развитие на конкурентноспособността на малките и средни предприятия;
4. Енергийна ефективност и възобновяеми енергийни източници;
5. Адаптиране към изменението на климата;
6. Превенция/управление на риска;
7. Опазване на околната среда и ефективно използване на ресурсите;
8. Устойчив транспорт и основни мрежови инфраструктури;
9. Заетост и мобилност на работната сила;
10. Борба с бедността;
11. Образование и учене през целия живот;
12. Институционален капацитет, ефективна публична администрация.

Средствата за селското стопанство на Кипър от ЕС по програма 2014–2020 г. са разпределени по направления, както следва: Европейски структурни и инвестиционни фондове в размер на 956 млн. евро, разпределени по пера за: 1. Инициатива за младежка заетост, политика на сближаване в селскостопанските политики (Европейски социален фонд, Европейски фонд за Регионално развитие, Кохезионен фонд); 2. Европейски земеделски фонд за развитие на селските райони; 3. Европейски фонд за морско дело и рибарство.

Преките плащания за фермерите са в размер на 348 млн. евро, а за Фонд за вътрешна сигурност, интеграция, убежище и имиграция са предвидени 75 млн. евро. Общо предварително разпределените ресурси достигат до 1,379 млрд. евро. Като най-важни елементи от политиката за развитие на земеделието се очертават подобряване на производителността и конкурентоспособността, подобряване на качеството, структурата и институционална модернизация на отрасъла, екологосъобразност. По данни на Министерството на селското стопанство за 2013 г. земеделската продукция представлява около 4,1% от БВП и ангажира 25 500 души или 8,7% от икономически-активното население на Кипър. Износът на селскостопанска продукция представлява 30,5% от общия износ на страната. В настоящия период селското стопанство съставлява само 2,3% от БВП и в него работят 7,4% от работната сила. Доходите на фермерите продължават да бъдат по-ниски от надниците и заплатите в други сектори на икономиката. Процесът на глобалната хармонизация с общата аграрна политика на Европейския Съюз е стартиран и е основен приоритет на съвременното развитие. Според най-новото проучване на Евробарометър почти три четвърти от кипърците смятат, че финансовата подкрепа, оказвана от Европейския съюз чрез ОСП, е или достатъчна, или твърде ниска (само 5% считат, че е „твърде висока“).

ЛИТЕРАТУРА / BIBLIOGRAPHY

Гарушянц 2002: Гарушянц, *Руководство ТК Экономика*. Nauka. [**Garushyants 2002,** Garushyants. *Rakovodstvo TK Ekonomika*. Nauka].

Доклад на Евростат 2013: Доклад на ЕС за развитие на селските райони, Отчетен Доклад за 2013 г. [Doklad na Evrostat 2013: Doklad na ES za razvitie na selskite rayoni, Otcheten Doklad za 2013 g.].

Дмитриев 1984: Дмитриев, Б. И. *Формирование государственных и общественных организаций*. [Dmitriev 1984: Dmitriev, B. I. *Formirovaniye gosudarstvennykh i obshchestvennykh organizatsiy*].

Еуфикаров 1995: Еуфикаров, Т. *Кипр – элегии*, „Московские ведомости“, № 3/4, 76-83. [Eufikarov 1995: Eufikarov, T. *Kipr – elegii* „Moskovskie vedomosti“, № 3/4, 76-83].

Иванова и др. 1992: Иванова, И. И., М. С. Мейер, Е. И. Уразова. *Республика Кипр*. М. [Ivanova i dr. 1992: Ivanova, I. I., M. S. Meyer, E. I. Urazova. *Respublika Kipr*. M.].

Конференцията на ООН 2010: Конференция на ООН за търговия и развитие – частта за Кипър, 2010. [Konferentsiyata na OON 2010: Konferentsiya na OON za targoviya i razvitie – chastta za Kipar, 2010].

Ларина и др. 2001: Ларина, Н. И., А. А. Кисельников. *Региональная политика в странах рыночной экономики*. М.: Экономика. [Larina i dr. 2001: Larina, N. I., A. A. Kiselynikov. *Regionalnaya politika v stranakh rynochnoy ekonomii*. M.: Ekonomika].

Малинов 2010: Малинов, Ю. И. *Кипр жемчужина Средиземноморья*. М., 2004-2010. [Malinov 2010: Malinov, Yu. I. *Kipr zhemchuzhina Sredizemnomorya*. M., 2004-2010].

Макдоналд 2012: Макдоналд, Дж. *Кипър*. ФАИР. [Makdonald 2012: Makdonald, Dzh. *Kipar*. FAIR].

Путеводитель Кипр 2013: *Путеводитель Кипр*. М.: Polyglott. [Putevoditely Kipr 2013: *Putevoditely Kipr*. M.: Polyglott].

Странолюбский 2000: Странолюбский, А. *Остров Ассоциация*. // *Voyage*, № 44, 74-79. [Stranolyubskiy 2000: Stranolyubskiy, A. *Ostrov Assotsiatsiya* // *Voyage*, № 44, 74-79].

Страны и регионы 2013: *Страны и регионы. Статистический справочник Всемирного банка*. М. [Stran i region 2013: *Strany i regiony. Statisticheskiy spravochnik Vsemirnogo banka*. M.].

Cyprus 1999: *Cyprus: The Way to Full EU Membership*. Nicosia.

Hitchens 1984: Hitchens, Ch. *Cyprus*. London.

Hannay 2005: Hannay, D. *Cyprus. The Search for a Solution*. London.